

Katholieke Nationale Commissie voor Oecumene
Guimardstraat 1 – 1040 Brussel

Commission Nationale Catholique pour l'œcuménisme
Rue Guimard 1 – 1040 Bruxelles

ce.belgica@interdio.be
02 507 05 93

Tweeënvijftigste oecumenische ontmoetings- en studiedag
Cinquante deuxième journée œcuménique d'étude et de rencontre

**Het levenseinde: hoe komen christenen tot een beslissing?
Uitdagingen voor het geloof**

**Fin de vie : comment les chrétiens arrivent-ils à une décision ?
Défis pour la foi**

Zaterdag • samedi 03.11.2018
L'Arsenal – Namur

Schets van een orthodoxe benaderingswijze door Vader E. Psallas

De mens is geschapen naar Gods beeld. Hij wordt geroepen om op God te gelijken door zich op weg te begeven naar God toe. Dit is mogelijk dankzij de wisselwerking tussen de menselijke wil en het goddelijk initiatief. Door de Heilige Geest wordt het menselijk bestaan omgevormd tot een vergoddelijkt bestaan. De samenwerking tussen het goddelijke en het menselijke doet de mens uiteindelijk terugkeren tot zijn oorspronkelijke staat, de toestand voor de zondeval en voor het bestaan van de dood.

Voor de orthodoxe Kerk is de dood daarom een vreemde toestand, een geestelijke vijand. De dood wordt door de zonde veroorzaakt en is er een gevolg van.

Het leven is door God gegeven. Het is een geschenk dat we met erkentelijkheid en dankbaarheid moeten aanvaarden. Het uiteindelijk doel van dit geschenk is niets anders dan de ontmoeting met de Schepper.

Door ons doopsel worden we met Christus bekleed en zijn we met Hem verenigd. Door zijn verrijzenis is de weg naar het Koninkrijk der Hemelen voor ons geopend. De dood is overwonnen en kan ons niet meer raken omdat hij zijn engel verloren heeft. De dood is voor de orthodoxe christen niets meer of minder dan een passage, een Pascha.

Onder het woord «*euthanasie*» verstaan we de handeling die het sterven met zachtheid mogelijk maakt. Bij de realiteit van de dood dienen we twee aspecten onder ogen te zien: de pijn van het lichaam en de angst van de ziel.

Voor ons is het wezenlijk dat de medische bijstand aan stervenden niet verward wordt met de moord uit medelijden of op verzoek!

Als christenen geloven wij in het wonder van een goddelijke tussenkomst en wij mogen de zieke niet de kans ontnemen om «zijn ziekte en zijn dood» te beleven, wat niet betekent dat men hem moet laten lijden.

Het lijden is zeker en vast een weg naar heiligheid maar het mag niet als een doel op zich nagestreefd worden. Deze korte inleiding laat me toe, als u het wilt, om u uit te nodigen zich met mij onder te dompelen in de beleving van iemand in onze omgeving die aan het sterven is.

Aan de basis van de angst voor de dood, ligt het feit dat we moeilijk kunnen aanvaarden dat we slechts gewone voorbijgangers, gewone toeristen op deze aarde zijn. We zullen onze plannen, ambities en dromen hier achterlaten. De dood is geen eindpunt maar een nieuw vertrekpunt naar een nieuwe wereld: het Koninkrijk der hemelen dat Christus ons beloofd heeft, de plaats waar onze ziel naartoe wil gaan.

Deze wereld verlaten om naar het beloofde paradijs te gaan, zou niet moeilijk moeten zijn! Onze geliefde zo zien vertrekken, zou ons geen pijn moeten doen! Waarom is er dan zoveel lijden, droefheid, ellende of woede als we geduldig het vertrek van een persoon aan het einde van zijn leven begeleiden?

Is elke poging om met medische hulp de dood terug te dringen in strijd met de wil van God? Heeft God in zijn voorzienigheid niet aan elk van ons een bepaalde tijd ter beschikking gesteld? Is het geen gebrek aan geloof als de mens zich probeert aan het leven vast te klampen, terwijl God hem roept naar het Koninkrijk der hemelen?

Laten we luisteren naar wat Sint Cyprianus van Carthago zegt over mensen die heengegaan zijn: "*... beste christenen, laten we niet bedroefd zijn over het heengaan van onze broeders naar God, omdat wij weten dat ze niet verloren zijn, maar ons gewoon zijn voorgedaan. Wij weten dat ze ons niet in de steek laten maar als reizigers en zeelui de weg banen. Wij mogen bedroefd zijn maar we hoeven niet te wenen om het gemis (...)*".

Wat verder voegt hij eraan toe: "*Mijn geliefden, verlies nooit uit het oog dat we reeds van deze wereld afstand genomen hebben en dat wij hier als tijdelijke gasten, als reizigers wonen. Laten we de dag zegenen die aan ieder zijn ware verblijfplaats aanwijst en die, nadat we uit deze wereld weggenomen zijn en bevrijd van haar banden, ons het paradijs en het Koninkrijk der hemelen brengt. Hoe heerlijk is het te sterven zonder angst! Wat een diep en ontzaglijk geluk is het om in eeuwigheid te mogen leven!*"

Is het biologisch leven een absoluut goed dat we tegen elke prijs moeten vasthouden? Is de biologische dood een kwaad dat we hoe dan ook uit de weg moeten gaan?

Voor een christen worden «leven» en «dood» getransformeerd.

Het doopsel schenkt ons een leven in Christus en, voorbij de grenzen van de tijd, wacht ons het eeuwig leven.

De dood wordt een **geestelijke dood** door de zonde. Ze is een **bevrijdende genade** die God ons schenkt om niet voor altijd aan deze corrupte wereld onderworpen te zijn. Ze is uiteindelijk **een overgang** van de ene manier van leven naar de andere, een betere dan de voorgaande omdat «*we bevrijd van de smarten van deze wereld zullen binnengaan in een plaats zonder verdriet en ellende*».

Wat we meemaken heeft enkel zin als wij er zelf zin aan geven. Een overwinning is slechts zinvol in evenredigheid met de geleverde inspanningen. Als men ze ons op een

presenteerblaadje aanbiedt, verliest ze haar waarde. Hoe heviger de **pijn** en hoe groter de nood, hoe meer we zoeken om er **zin** aan te geven.

De lichamelijke pijn van de zieke is **onbegrijpelijk**. Waarom moet ik pijn lijden? Zin geven aan deze pijn, is voor ons christenen benadrukken hoe zwak ons lichaam is. Is het feit dat we lijden en sterven niet het resultaat van onze zondigheid, een erfenis van Adam en Eva, de mensen die als eerste geschapen zijn?

Voor de persoon die de zieke begeleidt is het aanvankelijk van geen belang of hij wel of niet zin vindt. Het lijkt ons eenvoudig en natuurlijk om de zieke te helpen en ervoor te zorgen. Maar vermoeidheid, overlast en verbittering kunnen opdoemen. Dan vragen we naar de zin van dit alles. Deze zoektocht zal invloed hebben op onze relatie met de ander en met onszelf en zal onze grenzen en die van de ander blootleggen.

Mijn liefde voor de ander betekent ook aanvaarden dat hij andere keuzes kan maken dan de mijne. Hij beleeft op een unieke wijze zijn geschiedenis, zijn levensweg, zijn **eenzaamheid**.

Ook Christus heeft zich **eenzaam** gevoeld in de hof van Getsemani. Zijn leerlingen hadden niet de kracht om met Hem te waken. Wij hebben het geluk dat wij Christus bij onze strijd kunnen betrekken. Dan zijn we niet langer alleen omdat Hij ons begeleidt en de heiligen ons omringen.

Ziek zijn doet ons denken aan de parabel van de tien maagden: altijd klaarstaan want de Bruidegom kan elk moment komen.

Van de ene op de andere dag, in een oogwenk, een seconde... kan een mededeling de tijd doen stilstaan: *onze geliefde heeft een ongeneeslijke ziekte en zijn dagen zijn geteld.*

Niets zal meer hetzelfde zijn.

Wij worden een begeleider in het ziekteproces van een dierbaar persoon. Afhankelijk van de banden die ons verenigen, nemen we die taak, deze plicht op ons.

Zullen we deze situatie, deze verantwoordelijkheden aankunnen? Zullen we de juiste woorden vinden, de gepaste gebaren stellen, de zieke op een goede manier helpen?

Maar vooral in deze strijd mogen we niet vergeten dat de zieke hulp nodig heeft, maar dat ook wij **voor onszelf moeten zorgen**, in respect voor wie de zieke is en wie wij zijn!

Ons doel wordt: leren zorg dragen voor de ander zonder te overdrijven, zonder over onze grenzen te gaan en uitgeput te raken. Op die manier vermijden we bepaalde valkuilen, bijvoorbeeld ons eigen «actieplan» opstellen bij het horen van de diagnose. Meestal doen we dit volgens onze eigen criteria omdat we onbewust denken dat als het plan werkt, wij het welzijn van onze geliefde bevordert hebben. Maar waar wij denken het goede te doen, verkrijgen we vaak het tegenovergestelde. Door iedere beweging te controleren, verstikken we uiteindelijk de zieke.

Belangrijke aandachtspunten zijn:

- Wat zijn de behoeften, de prioriteiten van de zieke?
- Laten zien dat je de zieke vertrouwt.
- Vragen «hoe voel je je?» in plaats van «hoe is het met je?».
- Niets beloven dat je niet kan nakomen.
- Weigeren om beslissingen te nemen die de zieke zelf kan nemen.

Christus zal de angst lichamelijk voelen. Als waarachtige Zoon van God kan Hij ons laten zien en verduidelijken hoe wij onze geliefde op de beste manier kunnen begeleiden!
«Tegen de avond van die dag zei Hij tegen hen: «Laten we naar de overkant gaan» (Mc 4,35).

Aan de persoon van wie het levenseinde gekomen is, vraagt Jezus om naar de overkant te gaan. Hij stelt hem voor om samen over te steken. Deze laatste reis zal geteisterd worden door gigantische, onbedwingbare golven... golven van overrompeling, droefheid, ontgoocheling, spijt. *Wat heb ik van mijn leven gemaakt? Alles wordt me afgenomen, alles valt in duigen.*

Naar de overkant gaan!

Dit geldt **voor degene die heengaat**, oversteekt en aankomt in een andere wereld, een wereld van liefde en gerechtigheid, de wereld van God.

Dit geldt ook voor degene **die blijft** en de ander ziet vertrekken. Ook voor de persoon die blijft is het een overgang. Zijn boot wordt getroffen door windstoten van woede, overweldigd door golven van verdriet, verblind door flitsen van agressiviteit en wraak. Hij dreigt te verdrinken, te bezwijken, zijn vertrouwen, **zijn geloof** te verliezen. Was Christus wel aanwezig in de boot? Natuurlijk, ze waren hem bijna vergeten, hij lag op het achterdek te slapen!

Tijdens de beproeving van de dood, duwt Jezus ons naar de overkant, naar een wereld waar de geliefde afwezig zal zijn. Maar deze wereld kan niet verlaten zijn. Geloof je in de verrijzenis van de doden? Geloof je dat je geliefde zal verrijzen?

Dan zal jouw wereld, leeg door de afwezigheid van de persoon die heenging, verrijzen in een wereld van licht, hoop, vreugde en geluk.

Het is belangrijk om te vechten tegen de dood en te vertrouwen op Jezus. Het onbekende maakt bang. Wat als de oude spookbeelden die we achter slot en grendel staken, ons terug wakker maken? Kunnen we ze onder ogen zien? Zullen zij ons verpletteren?

Rouwen vraagt tijd, er zijn verschillende fasen in het rouwproces.

De eerste fase is die van **onzekerheid**.

Voordat de zieke het slechte nieuws te horen krijgt, zal hij de realiteit ontkennen en zichzelf iets voorliegen. Zijn omgeving zal daarop inspelen: *«Laten wij hem maar rustig verder leven, we moeten hem geen verdriet aandoen»*. In werkelijkheid willen de mensen rondom de zieke zich beschermen omdat ze bang zijn om het sterven van de zieke onder ogen te zien en om zin vragen toe te laten. Het zijn veelvoorkomende reacties waarmee wij het probleem rationeel toedekken. Met dit alles willen wij één vraag uit de weg gaan: *«Je ziet er niet goed uit, hoe voel je je?»*

Dan komt **het moment van de** waarheid: de aankondiging van de onafwendbare dood. Marc Desmet vergelijkt het opgaan naar Jeruzalem met de beslissing om van thuis naar een palliatief zorgcentrum te vertrekken. Daar zal men alles aanwenden om de pijn te verlichten, het comfort te verbeteren en de geestelijke noden te beluisteren.

De derde fase: de ontkenning

De zieke hoort de medische diagnose, maar kan ze niet geloven. *«Dat is niet waar, men zal een oplossing vinden, ik kom deze moeilijkheid wel te boven. Het is een droom, niet de realiteit»*.

Twijfelen is een verdedigingsmechanisme om tijd te winnen, andere wegen te verkennen... om de realiteit niet onder ogen te moeten zien.

Daarna volgt de fase van de **woede**.

De apostel Petrus is verontwaardigd als hij hoort wat Jezus te wachten staat, hij wordt boos: neen, Jezus kan niet zo'n kwetsbaar mens zijn! Hij kan alleen maar een zegevierende Christus zijn en niet een zwakke Christus! Maar Jezus antwoordt hem terstond: «Ga weg van mij satan, want jouw woorden houden mij af van mijn zending».

De woede van Petrus is die van een terminaal zieke.

Woede tegenover **de arts**, het medisch personeel: «Ze hebben het verkeerd voor!»

Woede tegenover **het leven**: «Het is niet eerlijk. Ik heb nog zoveel te doen».

Woede tegenover **God**: «*Waarom? Betekenen mijn gebeden niets? Geen enkel gebed heb je verhoord, terwijl ik toch zoveel goede dingen voor anderen gedaan heb. Ik die het goede nastreefde, moet nu vertrekken, terwijl zij die kwaad bedreven, blijven leven!*».

Het beste is om zijn woede te uiten voor God. Het hart van God is groot genoeg om onze woede te aanhoren.

«Woede op zich is goed noch slecht, ze is alleen van jou. Ze is geen kracht die van buitenaf komt en die je kan verpletteren. Ze is een levengevende energie in jou. Je kan ermee leren omgaan. Je moet dankbaar zijn voor deze woede want ze laat je weten dat je leeft en dat er iets belangrijks in je leven zal gebeuren».

De zieke projecteert zijn woede vaak op de persoon die het dichtst bij hem staat. Laat niet toe dat de zieke zijn woede voor zich houdt. Laat hem zijn woede uiten en met zijn hand op tafel slaan! Als zijn woede verdwijnt, ontstaat er een leegte om de ander te ontvangen.

Dan volgt de fase van **het marchanderen**.

Hij is bereid om het vonnis te aanvaarden maar onder één voorwaarde: dat hij nog tijd krijgt om één iets te doen. Hij wil nog een rekening vereffenen met God: «*Ik heb zoveel voor U gedaan, doet U nog een laatste keer iets voor mij*». Het is belangrijk dat de zieke zijn verlangen om tijd te winnen onder woorden kan brengen, maar dit verlangen mag niet te veel plaats innemen. Het mag alleen maar een rustpauze zijn, het einde komt onvermijdelijk dichterbij.

De zieke wil genezen. Maar we mogen niet de fout maken om **onze** wil te bestempelen als **Gods wil**.

Zo kan de zieke zich als een farizeeër tot God richten: «*Ik heb alle onderzoeken laten uitvoeren, alle medische adviezen opgevolgd, alles gedaan om mijn gezondheid te verbeteren*». Hij voegt eraan toe: «*Ik ben een goede christen, ik bid iedere dag en ik neem deel aan de sacramenten*». Tenslotte eindigt hij met: «*Heer, schenk mij uw genezing*».

Zo wordt mijn verlangen Gods wil. Zou hij niet beter gezegd hebben: «*Heer, ik vraag U mij te genezen... maar Uw wil geschiede!*».

Op de aanvaarding, volgt de fase van **de depressie**.

«*Toen verscheen Hem een engel uit de hemel die Hem kracht gaf. Hij werd doodsbang en bad nog dringender; zijn zweet viel als bloeddruppels op de grond*» (Lc 22,43-44). Christus wordt angstig en depressief, zijn doodstrijd begint. Hij wil tot het einde toe strijden. Maar Hij is alleen, iedereen laat Hem in de steek. Dat zijn zweet gelijkt op bloed, is een teken van zijn grote angst. Maar de Vader zendt hem een engel om hem kracht te geven. Hij wordt weer overspoeld door angst. Hij bidt met nog meer aandrang. Hij richt zich opnieuw tot God, Hij opent zich voor anderen.

De derde keer dat Hij naar zijn leerlingen gaat, is Jezus kalm en vol mededogen. Hij spoort hen aan te rusten en op krachten te komen.

Tot slot zegt Hij: «*Het is voorbij. **Het uur is gekomen***» (Mc 14,41).

Is er plaats voor therapeutische hardnekkigheid?

«*We moeten niet al onze hoop op de geneeskunde stellen*», zegt Sint Basilius. «*De Heer zal niet toelaten dat u boven uw krachten beproefd wordt*» (1 Kor 10,13).

Hij zegt eveneens dat een christen zich moet afkeren van wat overbodig, te ver gezocht is; van wat tijd vraagt of zijn bestaan te sterk op de zorg voor het lichamelijke richt. Sint Basilius bekijkt de geneeskundige zorg vanuit een geestelijk perspectief en herinnert ons eraan dat de zorg voor de ziel belangrijker is dan de zorg voor het lichaam. Als we ons te sterk op de zorg voor ons lichaam richten, bestaat het gevaar dat ons de tijd en kracht ontbreekt om ons bezig te houden met het geestelijke, met het heil van onze ziel.

Anders uitgedrukt, tot op zekere hoogte is het zinvol om vanuit een geloofsperspectief en hoop op God, de medicatie te stoppen, zeker als verdere behandeling niets meer oplevert en er geen positieve evolutie meer mogelijk is.

De doodstrijd is een eenzame strijd: je staat alleen met je leven voor God. Toch is het goed dat iemand bij je waakt zodat je niet alleen bent tijdens deze laatste levensreis.

Archimandriet Sophrony bad iedere morgen: «*Heer, wanneer U besluit mijn leven te beëindigen, laat mij dan het uur van mijn dood weten zodat ik mijn ziel kan voorbereiden om U te ontmoeten...*»

De persoon van wie het levenseinde nadert, moet - in plaats van zich eenzaam, verstoten en sociaal geïsoleerd te voelen - omringd worden met een warme, behulpzame en liefdevolle zorg van medeparochianen. Is dit niet zijn echte familie, zijn echte gemeenschap?

Wij moeten onze geliefde helpen de deugden van nederigheid, geduld, geloof en vertrouwen in God, liefde voor God en het gebed, te ontwikkelen.

Door het gebed vraagt de mens om Gods genade. Deze genade die de mens in staat stelt de bekoringen te verdrijven, is dezelfde genade die Christus door zijn lijden en kruis aan de mensen geschonken heeft. Zo zal de macht die satan door de erfzonde over de lijdende mensen verkregen heeft, overwonnen worden.

De geestelijke rust die de christen met de genade van Christus ontvangt, stelt hem in staat om in vrijheid afstand te nemen van zijn pijn, zodat hij die kan negeren alsof ze niets is, zoals Maximus de Belijder het uitdrukt; maar ook om, ondanks de pijn toch vreugdevol te zijn, zoals heiligen dit beleven.

De angst voor de dood is een natuurlijk fenomeen: het is een «*natuurlijke en onschuldige*» fout. Maar de onoplettendheid en wankel spiritualiteit van de mens laten satan en zijn demonen toe om deze zwakheid in een «*buitengewone en schuldige*» fout te veranderen.

Sommige kerkvaders houden vast aan de gedachte dat alle kwade hartstochten en zonden die daaruit voortvloeien slechts even zoveel menselijke pogingen zijn om de dood te vermijden. De mens moet zich bevrijden van zijn angst voor de dood om zich van de macht van de demonen te kunnen bevrijden.

Beluisteren we Sint Athanasius die ons vertelt hoe de christelijke ingesteldheid zou moeten zijn:

«Wij hebben een bewijs en een getuigenis dat de dood vernietigd is, dat het kruis overwint en de dood voortaan geen macht meer heeft, omdat alle apostelen de dood minachtten en zich ertegen verzetten. Ze waren niet bang voor de dood maar met het teken van het kruis en het geloof in Christus, verpletterden ze de dood onder hun voeten.

*(...)Voordat ze geloofden in Christus, zagen mensen de dood als iets verschrikkelijks en waren ze er bang voor. Maar toen ze het christelijke geloof en onderricht aannamen, verachtten ze de dood (.....), en spotten ze ermee met deze woorden: **Dood, waar is je overwinning? Dood, waar is je angel?** (1 Kor 15,55)».*

Een christen is iemand die waakt. De Heer zegt ons in het Evangelie: *«Houd je lendenen omgord en je lampen brandend. Jullie moeten net doen als mensen die hun heer opwachten wanneer hij thuiskomt van de bruiloft, om als hij komt en aanklopt, meteen te kunnen opendoen»* (Lc 12,35-36). Weinig teksten maken ons zo duidelijk wat de zin en wezenlijke oriëntatie van het christelijk leven moet zijn.

Het doel van de schepping is de vergoddelijking van de mens en het universum. Heel de heilseconomie, het verlossingswerk van Christus, de heiligmaking van de Heilige Geest, hebben als doel de gevallen mensheid terug te brengen naar de bestemming waarvoor ze geschapen werd, de volheid van de vergoddelijking. Met de terugkeer van Christus die we verwachten, zal de definitieve voltooiing van dit plan van God, de uiteindelijke vervulling van deze heilseconomie zich voltrekken.

Toch blijft het menselijk lijden een mysterie. Het heeft geen zin te zoeken naar antwoorden. Het is goed te weten dat God ons in ons lijden begeleidt, hij kent het en deelt het ten volle. Als lijdende Dienaar heeft Hij de macht om de zinloze angst om te vormen in een werkelijk verlossende ervaring. Waar de persoon omwille van de hevige fysieke of geestelijke pijn, deze verlossende werking niet meer kan voelen, blijft de mogelijkheid van een verlossend lijden gedragen door een Ander, door degene die voor altijd "de gekruisigde" (Mc 16,6) blijft, alsook door de aanwezigheid, voorspraak en liefde van degenen die de last van de getroffene dragen en delen.

Vanuit het perspectief van Christus' lijden en levensoffer, kan elk lijden verlossend zijn. Het gebed van de Kerk en de solidariteit van de leden van het Lichaam van Christus kunnen van de meest, schijnbaar "zinloze" tragedie, een getuigenis maken van het Kruis en van de waarheid dat het Leven de dood overwint.

Bij wijze van besluit

De orthodoxie verkondigt dat ons leven, ons eigen leven, ons niet toebehoort. Ons leven is een geschenk van God, wij hebben alleen het vruchtgebruik en moeten er verantwoording voor afleggen. Omdat ons leven niet ons eigendom is, kunnen we er niet naar eigen goeddunken mee omgaan. Ons leven is een «tempel van de Heilige Geest», die we door God ontvangen hebben. We behoren onszelf niet toe omdat «iemand de prijs van de verlossing heeft betaald» (1 Kor 6, 20). We hebben niet het recht om het te vernietigen door welke vorm van «euthanasie» dan ook.

Bovendien kan «niets en niemand een ander de volmacht geven om een onschuldig persoon te vermoorden», om iemand te doden door «passieve» of «actieve» euthanasie, omdat het leven hem niet toebehoort.

Het terugnemen van het geschenk van het leven komt alleen God toe... «*Niemand van ons leeft immers voor zichzelf alleen, en niemand sterft voor zichzelf alleen. Zolang wij leven, leven wij voor de Heer, en sterven wij, dan sterven wij voor de Heer: of wij leven of sterven, Hem behoren wij toe*» (Rom 14,7-8).

Wij christenen geloven dat de beproevingen in het leven ons overkomen met medeweten van God, met zijn toestemming. Hij laat ze toe in ons belang, «in ons voordeel, om ons zijn heiligheid mee te delen», om ons geloof te vermeerderen en om ons op de proef te stellen, zoals Hij het deed bij Job. Als ons iets pijnlijks overkomt, is het fout om God dat kwalijk te nemen en te zeggen: «God, waarom gebeurt dit met mij?». Dan is het alsof wij boven God staan en zelfs over Hem oordelen! Bij «wat er ook gebeurt in het leven», moeten we leren door ons af te vragen «wat is de wil van de Heer», want «*Hij zorgt voor u*» (1 Pe 5,7), zelfs voor uw dagelijkse problemen, en «in het belang van iedereen». Dit is wat men verwoordt als «geloof bezitten!» ... wat «*de vaste grond is voor wat wij hopen*» (Heb 11,1).